

Ярослав ФЕДОРУК (*Київ*)

НЕВІДОМА СТАТТЯ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА ПРО УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВЗАЄМИНИ 1648–1657 РОКІВ

Звертаючись до наукової творчості І. Крип'якевича (1886–1967), ми не побачимо багато статей, що спеціально стосуються історії українсько-турецьких взаємозв'язків в епоху Богдана Хмельницького. Така тема порушувалася істориком здебільшого в контексті цілісної дипломатичної історії Хмельниччини, за винятком двох сюжетів, що, починаючи з середини 1920-х років, були присутні у його розвідках. Це питання щодо вироблення проекту українсько-турецького договору який традиційно приписують до епохи кінця 40-х – першої половини 50-х років XVII ст. (т. зв. Чорноморська конвенція)¹, і розвитку українсько-турецької торгівлі, штрих до якої подає митний універсал Б. Хмельницького від квітня 1654 р.² Тому пропонується стаття “Турецька політика Б. Хмельницького (Матеріали)” (V, 79 арк., без закінч.; 1947) та її скорочений російськомовний варіант “Турецкая политика Богдана Хмельницкого” (35 арк.; 1949) викликають інтерес не лише з дослідницького боку історії середини XVII ст., а й з погляду вивчення творчої біографії одного з найвизначніших українських істориків першої половини XX ст. Машинописи та супровідні матеріали до обох статей зберігаються в особистому архіві Івана Крип'якевича (папка № 42: “Турецька політика Б. Хмельницького (стаття і матеріали)”).

У науковій літературі вже можна зустріти згадку про те, що після війни І. Крип'якевич писав невідому на сьогодні статтю про українсько-турецькі взаємини в роки Хмельниччини, яку хотів надрукувати у Москві за допомогою Б. Грекова³. Статтю “Турецька політика Б. Хмельницького (Матеріали)” було написано, як засвідчує напис автора на титулі обкладинки, у 1947 р. Це об'ємна розвідка, у якій цілісно подано турецький напрямок зовнішньої політики українського гетьмана. Вона складається зі вступу, одинадцяти розділів, висновків (які не збереглися але їх можна реконструювати за текстом російськомовної статті (див. коментар № 26)) та переліку рекомендованих джерел і літератури.

¹ Документи Богдана Хмельницького / Упор І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – Док. 475.

² Там само. – Док. 245.

³ *Сливка Ю.* Лист Івана Крип'якевича до Олексія Рузанова // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві – С. 471.

Стаття, ймовірно, назначалася для друку окремим виданням. Сам автор називав її “дисертацією”: “Розглянути політику Богдана Хмельницького супроти Туреччини у всьому її розвитку та оцінити її наслідки, – це мета нашої дисертації”, – читаємо у вступі (арк. III).

Однак, хоч І. Крип’якевич поставив перед собою таке велике завдання, приводом до написання статті, як видається, були думки історика щодо відомого листа султана Мегмеда IV до українського гетьмана від вересня 1655 р., виданого у XIX ст. М. Костомаровим російською мовою, у свою чергу відтвореного з польського перекладу XVIII ст. османського оригіналу, що не зберігся⁴. На нашу думку, саме цей сюжет став відправним пунктом, який спонукав І. Крип’якевича вникнути у проблему підданства України Османській імперії, починаючи від самого початку повстання у 1648 р. Автор, звичайно, не будучи орієнталістом, не використовував східних джерел і навіть не мав змоги використати усі відомі на той час сходознавчі публікації. Зокрема, для І. Крип’якевича були недоступними (як він сам пише в історіографічному огляді у вступі) три статті Яна Рипки – перші в історіографії сходознавчі статті, присвячені тематиці взаємин Б. Хмельницького і Османської імперії, друківані в чеських виданнях кінця 1920-х – початку 1930-х рр.⁵, відома класична монографія В. Д. Смирнова “Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века” (СПб., 1887) та ін. Проте інтуїція історика дозволяла йому критично оцінювати українсько-турецькі взаємини середини XVII ст. (див. коментар № 24). Наскільки глибокою була ця інтуїція, можемо побачити з аналізу І. Крип’якевичем листа султана до Б. Хмельницького від кінця лютого – початку березня 1651 р., опублікованого факсимільним способом османською мовою, а також у польському перекладі 1789 р. Антонія Крутті і французькому середини XIX ст. Йогана Гаммера-Пургшталя⁶. Зокрема, цитату з цього листа, використану з іншого списку П. Буцинським⁷, у достовірності перекладу якої сумнівався І. Крип’якевич, свого часу аналізував В. Д. Смирнов, зіставляючи її з османським текстом і відзначаючи помилки перекладача (див. коментар № 15). Однак у випадку з листом султана від вересня 1655 р. І. Крип’якевич з усією притаманною його методиці історичного дослідження надзвичайною обережністю у ставленні до

⁴ Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий данник Оттоманской Порты // Костомаров Н. И. Собр. соч. – СПб., 1905. – Кн. XV. – Т. XIV. – С. 611–612.

⁵ Rypka Jan. Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Z dějin Východní Evropy a slovenstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám. – V Praze, 1928. – S. 346–350, 482–498; *idem*. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chemel’někyj // Archiv Orientální. – Praha, 1930. – Vol. II. – S. 262–283; *idem*. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Časopis Národního Musea. – 1931. – Т. 105. – S. 209–231. Висловлюю свою щиру подяку д-ру Янушеві Домбровському (Краків) за ксерокопії усіх трьох статей.

⁶ Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. III. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – С. 436–440; Памятники, изданные Киевской комиссиею для разбора древних актов. – 2-е изд., доп. – К., 1897. – Т. II. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – С. 585–587.

⁷ Буцинский П. О Богдане Хмельницком – Харьков, 1882. – С. 123–124.

джерел намагається без османського тексту (якого він не знав, однак який був уже на той час видрукуваний Я. Рипкою з геттінгенського кодексу у 1931 р.) без наявності османського оригіналу визначити місця неточного перекладу або перекинувань змісту султанського листа, що їх припустився польський перекладач.

Звичайно, можна багато дискутувати про погляди І. Крип'якевича на українсько-турецькі взаємини в епоху Хмельниччини, зокрема щодо підданства гетьмана турецькомусултанові. У своїй оцінці проблеми турецького протекторату над Україною автор виходить з того факту, що українські посольства протягом років раз у раз просили Порту прийняти Військо Запорозьке у підданство. Так було згідно з автором, у 1651, 1653 і 1655 рр. (лист Б. Хмельницького до Мегмеда IV від осені 1648 р., де згадується про таке прохання гетьмана, історик вважав сумнівним). А отже, щоразу, коли козаки просили прийняти їх під протекцію султана, це питання не задовольнялося, оскільки через короткий проміжок часу воно знову виринало у дипломатичних взаєминах України й Османської імперії. Можна вдатися до припущень, нібито це був погляд, який автор викладав з огляду на радянську цензуру, оскільки про підданство Б. Хмельницького якомусь сюзеренові можна було писати лише в контексті українсько-московських відносин. Проте такі висновки І. Крип'якевича слід сприймати без якогось політичного контексту. Ось, наприклад, як історик у 1930-х рр. (себто тоді, коли був ще непідвладний радянській цензурі) оцінював факт прийняття османського протекторату гетьманом у 1651 р.: «Після обміну посольствами з обох сторін султан в 1651 р. окремою грамотою заявив готовність прийняти протекторат над Запорізьким Військом. Україна мала ввійти у васальні відносини, на подібних умовах, як під султанською рукою були християнські держави – Молдавія, Волощина, Семигород. Союз із Туреччиною мав дати Україні сильніше становище проти Польщі [...]. Але поки закінчено переговори з Туреччиною, року 1651 дійшло до нової війни з Польщею. Надії на турецьку допомогу розвіялися»⁸.

У 1940-х рр. І. Крип'якевич далі розвиває такі міркування, які пізніше, у 1954 р., лягли в основу його монографії. На думку історика, якби, наприклад, у 1651 р. український гетьман став васалом Туреччини, то йому не було б сенсу порушувати це питання знову через два роки, у 1653 р. Таке саме порівняння напрошується, згідно з автором, також стосовно років 1653 і 1655. Сам аналіз перекладу листа султана до гетьмана від вересня 1655 р., як вважав І. Крип'якевич, засвідчував, що, з одного боку, в османському дивані бажані факти щодо підданства України видавали за дійсні, а з іншого – польський перекладач у багатьох місцях перекинув оригінал, не знайшовши в європейській мові лінгвістичних відповідників багатьом фразам і зворотам, властивим мові османській. Таким чином, писав історик, Б. Хмельницький упродовж усіх років свого гетьманування жодного разу не прийняв підданство Порти: «[...] треба відкинути вістки, – писав І. Крип'якевич у 1947 р., – що Хмельницький заявив охоту

⁸ Крип'якевич І. П. Історія України – Львів, 1990. – С. 177–178.

піддатися під владу султана [...]. Відношення Хмельницького до Порти можна характеризувати як дуже стримане. Хоча він вислав ряд посольств до Константинополя і утримував добрі зв'язки, то не брав на себенижких політичних з'обов'язань супроти султана" (арк. 16).

Треба зауважити, що станом на середину 1940-х рр. такий погляд не був дуже поширеним серед дослідників цієї теми. У тогочасній українській історіографії вивчення теми взаємин Хмельницького з Портою щойно розпочиналося. Однак у період останньої чверті ХХ – початку ХХІ ст. в українській, польській і російській науці таких самих висновків дійшли Ю. Мицик, З. Абрагамович, Б. Флоря та ін.⁹ Отож І. Крип'якевич у своїх, на перший погляд, дуже непевних і надмірно стереотипованих висновках не є самотнім в історіографії

Проте концепція васальної залежності Хмельницького від Порти також має свої сильні аргументи, викладені, зокрема, у працях В. Дубровського, Я. Рипки, М. Грушевського, О. Прицака, Ш. Лемерсьє-Квелькевеже, В. Остапчука, С. Фаїзова та інших істориків. Важко, наприклад, заперечити з погляду міжнародної дипломатії ХVII ст., що практика Османської держави у той час була настільки категоричною, що про справу підданства як форми васальної залежності від султана не слід було заново заявляти. Через це, аналізуючи епоху 1648–1657 рр., не можна випускати з уваги той факт, що принаймні тричі Б. Хмельницький міг приймати протекторат Османської імперії, а саме: у 1651, 1653 і 1655 рр. Додаймо до цього події українсько-турецьких взаємин 1648 р., про які в науці ведеться багато дискусій, зокрема з причини браку такого характерного для 1650-х рр. типу джерел, як достовірне урядове листування між Військом Запорозьким і Портою. Якщо зважити на українську дипломатію, яка розвивалася одразу в кількох напрямках, то категоричність, з якою І. Крип'якевич та інші історики заперечують васально-протекторні взаємини Б. Хмельницького з Портою, стає досить умовною¹⁰. Загалом же, такі полярні оцінки в науці цієї проблеми лише зайвий раз підтверджують висновки, зроблені свого часу Я. Дашкевичем, про те, що дискусія стосовно характеру підданства Війська Запорозького турецькому султанові ще далека від завершення¹¹.

⁹ *Мицик Ю. А.* Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини ХVII ст. // *Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV–XVIII вв.* – Запорожье, 1993. – С. 45; *Abrahamowicz Zygmunt.* Comments On Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Phorte (1651) // *Harvard Ukrainian Studies.* – Cambridge, Mass, 1990. – Vol. XIV. – № 1/2. – Р. 137–138; *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька "протекція" // *Київська старовина.* – 2001. – № 3. – С. 103–104.

¹⁰ Згадаймо хоча б не спростовані поки що належним чином аргументи О. Прицака проти тверджень З. Абрагамовича. Останній вважав, що прохання запорозьких козаків про підданство султанові у 1651 р. є нібито доказом того, що перед тим, у 1648 р., такого підданства не було (*Прицак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // *Український археографічний щорічник.* Нова серія. – К., 1993. – Вип. II. – С. 187 (прим. 57). Аналіз історіографії з цього приводу див.: *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Львів, 1996. – Ч. I: 1654 рік. – С. 63–68, 71–73).

¹¹ *Дашкевич Я.* Україна в складі Османської імперії // *Ратуша.* – Львів, 1992. – № 20 (199). – 29 лютого. – С. 2.

Оцінюючи статтю “Турецька політика Б. Хмельницького (Матеріали)” майже через шістьдесят років після її написання і намагаючись визначити її місце в українській історіографії, слід зважати на ті умови, в яких автор її писав. Середина – друга половина 40-х років були, можна без перебільшення твердити, найважчим періодом у житті І. Крип’якевича. Примус радянської системи, що безнастанно тяжів над українськими інтелігентами, які у 1944 р. відмовилися емігрувати зі Львова на Захід, відверті переслідування та інше змушували людей вдаватися до безлічі раніше немислимих компромісів у творчості, ламали їх і духовно, і фізично. Така ситуація спричинила те, що наприкінці 1944 р. у І. Крип’якевича стався один з найтяжчих нападів хвороби серця¹². Різкий занепад української науки і культури, пограбування державою львівських бібліотек та архівів, ліквідація наукових установ, насильне перевезення І. Крип’якевича та багатьох інших на роботу зі Львова до Києва у 1946 р., систематичні репресії проти західноукраїнської інтелігенції (серед арештантів було чимало родичів і близьких друзів І. Крип’якевича) і врешті особиста невігойна трагедія – несподіване каліцтво його сина Богдана-Петра, який захворів на поліомієліт – це лише основні віхи тих ударів долі, які прийняв на себе І. Крип’якевич у 1944–1951 рр. (див. також коментар № 6). Якщо подивитися на список його публікацій за цей час, то з того, що видавалося в Україні, ми побачимо лише декілька газетних статей, переважно пропагандистського змісту, написаних під примусом. Однак за лаштунками публікованих у періодиці робіт залишається напружена праця І. Крип’якевича над багатьма науковими проблемами, головними з яких були виявлення і підготовка до друку листів та універсалів Б. Хмельницького, систематизація та опрацювання матеріалів, архівні, бібліографічні пошуки до історії Хмельниччини та ін.

У цей період І. Крип’якевич шукає можливостей розширювати свої наукові контакти з видатними радянськими істориками, чому за іронією долі сприяв київський період його життя 1946–1949 рр. Зрештою, після 1939 р. новоприєднані землі Західної України, а зокрема інтелектуальне життя Львова, опинилися у сфері великих зацікавлень радянських діячів науки і культури. На початку червня 1941 р., наприклад, у Львові було організовано наукову сесію АН УРСР, куди мало приїхати багато відомих науковців “До Вас на сесію збирається сила гостей – до 25 осіб, – писав М. Калинович до К. Студинського 20 травня 1941 р., – в тому числі акад. Кримський, акад. Воблий, акад. Греков, Пічета (з Академії Наук СРСР) і інші”¹³.

¹² Заповіт історика, написаний 20 грудня 1944 р., див.: Федорук Я. Нові документи про розформування НТШ у Львові // З історії Наукового Товариства імені Шевченка. Зб. доп. і повідом. наук сесій і конфер. НТШ у Львові. – Львів, 1998. – Док. 5. – С. 249.

¹³ У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упор. О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. – К., 1993. – Док. 705. – С. 694. Нотатку про інтерес радянських істориків до тогочасного львівського наукового життя, про доповідь В. Гарасимчука див.: Крип’якевич І. Герасимчук (Гарасимчук) Василь // Архів Івана Крип’якевича. – Папка № 286: “Словник західно-українських істориків XIX–XX ст.” – Зв’язка аркушів на “А–Ж” (аркуші без пагінації): “Як співробітник Інституту історії в 1940 р.

З перелічених гостей Б. Греков, зокрема, став тією фігурою, з якою І. Крип'якевич у післявоєнний період підтримував постійні взаємини. В одному зі своїх листів від 24 січня 1949 р. львівський історик писав до Б. Грекова що Львів – це місто, багате на архівні джерела, і тут можна робити цікаві дослідження: “Но все таки чувствую отсутствие сотрудничества с широким коллективом, – читаємо далі. – Если Ваш Институт (Институт історії АН СРСР. – Я. Ф.) интересуется сейчас какими темами по истории западной Украины или нужны Вам материалы из львовских архивов, я с удовольствием согласился бы сотрудничать с Вами. Я желал бы принять участие в Вашей тематике [...]”¹⁴. І. Крип'якевич згадує про свою зустріч з Б. Грековим у Львові у 1941 р. і висловлює жаль, що не зміг зустрітися з ним під час його останніх відвідин міста. Передавав цей лист у Москву дослідник історії слов'ян О. Рузанов, який мав привезти в Інститут історії АН СРСР свою кандидатську дисертацію про чесько-руські взаємини (“Русско-чешские связи в период X–XI вв.”).

Оскільки О. Рузанов був одним із тих, через кого І. Крип'якевич зв'язувався з Б. Грековим та іншими російськими істориками, тут варто згадати кількома словами про цю неординарну постать. Мордвин за національністю, засуджений за “націоналізм”, О. Рузанов у той період справді був близький за своїми поглядами до І. Крип'якевича. У 1940-х рр., ймовірно, саме через свої переконання О. Рузанову важко було захиститися в Україні і знайти тут роботу. У згаданому листі до Б. Грекова І. Крип'якевич висловлював надію, що Інститут історії АН СРСР після захисту О. Рузановим дисертації допоможе йому знайти роботу Протягом 1949–1950 рр. про це велися переговори, і таким імовірним місцем праці мав бути Державний університет ім. В. Молотова в Ростові-на-Дону.

Якраз у цей час там створювався відносно ліберальний місцевий науковий осередок. О. Рузанов пропонував І. Крип'якевичеві також переїхати в Ростов-на-Дону, де при університеті можна було б зайнятися аспірантурою: “Я хочу устроить Вас на работу в университет, – писав він до І. Крип'якевича 13 лютого 1950 р., – и они Вас с большим желанием бы взяли. [...] Я сам думаю летом переехать в Ростов, и мне хотелось работать вместе с Вами”¹⁵. Зі свого боку, у Ростовському-на-Дону університеті, ймовірно, були готові зробити таку пропозицію відомому львівському історикові, принаймні спроби налагодити контакти з ним робилися тоді ж, у 1950 р.¹⁶

У квітні 1949 р. І. Крип'якевич писав попередній відгук на дисертацію О. Рузанова для подання в Москву¹⁷. О. Рузанов пишався тим, що в Москві одним із опонентів йому призначили історика старшого покоління, вихованого

Герасимчук обрав собі темою дослідження волинських племен, мав на основі своєї роботи доповідь в 1941 р. у присутності акад. Грекова який приїхав до Львова, з невдачним результатом”.

¹⁴ Архів Івана Крип'якевича. – Папка № 256: “Листи І[вана] Крип'якевича (копії)” (аркуші без пагінації).

¹⁵ Там само. – Папка № 313: “Листування (І) до ІК 1943–65” (аркуші без пагінації).

¹⁶ Там само. – Папка № 173: “Аспірантура 1945 р. Методика”. – Записка Ростовського на-Дону державного університету ім. В. Молотова (1950) (аркуші без пагінації).

¹⁷ Сливка Ю. Лист Івана Крип'якевича до Олексія Рузанова. – С. 471.

ще на традиціях російської науки до 1917 р. Як сам він писав про це 13 лютого 1950 р., ним був “[...] старинный друг Бориса Дмитриевича [Грекова] и приятель Михаила Сергеевича Грушевского проф. Клочков М. Ф.”

З огляду на поглиблення такої співпраці між львівськими та московськими істориками І. Крип’якевич переробив свою статтю “Турецька політика Б. Хмельницького (Матеріали)” на скорочений російськомовний варіант під назвою “Турецкая политика Богдана Хмельницкого”. Як засвідчує нотатка автора на машинописі третього примірника статті, у липні 1949 р., себто в період такого активного наукового обміну між Львовом та Москвою, історик вислав цю перероблену версію Б. Грекову для друку в журналі “Вопросы истории”.

Треба, однак, зазначити, що в тогочасній українській радянській науці тема українсько-турецьких взаємин в епоху Хмельниччини була занадто непевною, аби виділяти її в окремий напрямок дипломатії гетьмана, що сприймався як альтернативний московському. До того ж в українській історіографії після 1937 р., коли були розроблені ідеологічні настанови для дослідників Визвольної війни середини XVII ст., монографія М. Петровського, що вийшла у 1940 р., задавала тон у науці щодо ідеологічних штампів про українсько-російську дружбу від яких у 1940-х рр. не можна було відступати також іншим історикам¹⁸. Це попри всі позитивні якості монографії (у т. ч. і згадки про взаємини Б. Хмельницького з Портою), які авторові вдалося зберегти, незважаючи на обмеження радянської цензури. Якраз у цей період, у другій половині 40-х років і до кінця свого життя у 1951 р., М. Петровський працював над другим виданням своєї книжки, яке не встиг завершити¹⁹.

Стаття І. Крип’якевича про турецьку політику Хмельницького явно не вписувалася у таку схему радянської історіографії. Через це, не маючи надії видати її українською мовою, у першій половині 1949 р. історик підготував на її основі нову статтю російською мовою для публікації у Москві. Ймовірно, саме тоді в україномовному тексті, цілком самодостатньому для друку, у назві з’явилося слово “Матеріали”, оскільки він став підставою для іншої, скороченої версії. Згадки про російськомовну статтю, що, як вважав автор, лежала у редакції “Вопросы истории”, знаходимо у звітах І. Крип’якевича про виконану наукову працю за перше півріччя 1950 р., а також у списках його недрукованих праць за 1950 р.²⁰

Проте цей матеріал не було надруковано у “Вопросах истории”. Лист з відмовою редакції журналу за підписом завідувача відділу історії СРСР до ХХ ст. В. Пашута датовано 18 жовтня 1950 р.:

¹⁸ *Петровський М. Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654) [= Нариси з історії України – Вип. IV]. – К., 1940. – 268 с.

¹⁹ Архів Інституту історії України НАН України – Оп. 1. – Спр. 297. – Арк. 223, 226; Спр. 89. – Арк. 8, 9.

²⁰ Архів Івана Крип’якевича. – Папка № 164: “Бібліографія робіт І. Крип’якевича”. – Добірка рукописів “ІК. Плани” (аркуші з машинописним списком недрукованих праць І. Крип’якевича, 1950 р. (без пагінації); Папка № 208: “Різьба в дереві (Матеріали)”. – Добірка “Плани і звіти за 1950 р.” (аркуші зі звітом І. Крип’якевича за перше півріччя 1950 р.; без пагінації).

“Уважаемый товарищ Крипякевич!

Возвращаю Вам рукопись статьи “Турецкая политика Б. Хмельницкого”, в виду того, что она не соответствует проблемно-тематическому плану журнала на 1950–1951 гг.”²¹.

Напис на штампі на першому примірнику машинопису засвідчує, що редакція отримала текст 7 серпня 1950 р. Найімовірніше, весь цей час – від кінця липня 1949 р. до початку серпня 1950 р. – стаття І. Крип’якевича була у Б. Грекова У червні 1950 р. О. Рузанов знову від’їжджав до Москви, й при цій нагоді І. Крип’якевич просив його поклопотатися за допомогою академіка Грекова перед Міністерством освіти СРСР, аби Б.-П. Крип’якевичеві дозволили завершити V курс хімічного факультету університету, звільнивши його від практики і лабораторних занять у зв’язку з тяжкою хворобою. “Прошу також довідатися в Москві про мою роботу «Турецька політика Б. Хмельницького», – додавав І. Крип’якевич у листі до О. Рузанова²². Саме це, ймовірно, спонукало Б. Грекова згадати про матеріал, надісланий йому зі Львова ще рік тому, і передати його В. Пашутові на розгляд редакції “Вопросов истории”.

Оцінюючи статтю “Турецкая политика Богдана Хмельницкого”, можна, напевно, твердити, що вона є однією з кращих з-поміж тих, що І. Крип’якевич написав про Б. Хмельницького у радянський період своєї творчості. Історик майже не використовує тут вимушених “вірнопідданих” фраз і висловів про класову боротьбу марксистсько-ленінсько-сталінські теоретичні засади в історичній науці, споконвічну українсько-російську дружбу і т. д., і т. п., чим так рясніють його публікації на суспільно-політичну тематику 1940-х рр.²³ і що зустрічається подекуди в тексті 1947 р. “Турецька політика Б. Хмельницького (Матеріали)”. Знаючи, що у Москві до українського питання ставилися лояльніше, ніж в Україні (особливо в Західній, яку ідеологи з ВКП(б) щойно брали під свій контроль), а також розраховуючи на авторитетну підтримку Б. Грекова І. Крип’якевич свідомо випустив усі ці політико-кон’юнктурні реверанси і виклав свій справді науковий погляд на проблему турецького напрямку в дипломатії Війська Запорозького епохи Хмельниччини. У цьому, як видається, головне значення цієї статті для дослідників творчої біографії історика.

Однак його розрахунки на московську ліберальність не виправдалися, та й підтримка Б. Грекова який, імовірно, цілий рік не передавав матеріал до редакції, виявилася відносною. До того ж дуже суперечливою для офіційної радянської науки була сама постать автора через його належність до школи М. Грушевського та “немарксистські” погляди в публікаціях 20-х – 30-х рр. і періоду німецької окупації. Аргументація редакції “Вопросов истории” про те, що стаття не відповідає тематичному планові видання, має доволі спрощений з висоти сьогодення вигляд. Досить лише кинути оком на перший аркуш статті, де автор пише про оцінку турецького протекторату над Україною М. Костомаровим,

²¹ Там само. – Папка № 42 (аркуші без пагінації).

²² Сливка Ю. Лист Івана Крип’якевича до Олексія Рузанова. – С. 472.

²³ Редактори газет, журналів і збірників часто самочинно ставили підпис І. Крип’якевича під текстами, яких він не писав, не повідомляючи його про це (див. коментар № 6).

В. Антоновичем, П. Буцинським, М. Грушевським та іншими істориками “старой школы”, не говорячи про саму проблематику, що мала піддати сумніву радянські міфи, аби зрозуміти справжні причини відмови в публікації 1950 р. Вчитаймося, наприклад, у такі рядки, де І. Крип’якевич оцінював Б. Хмельницького і його ставлення до Османської імперії: “Он считал себя “князем Руси”, как это подчеркивал в переговорах с Польшей, и требовал договора с Турцией на правах равенства, как самостоятельный владетель” (арк. 11); “[...] турецкое правительство согласилось вести переговоры с Хмельником как с самостоятельным князем” (арк. 13); “[...] из обзора сношений гетмана с Портой знаем, что хотя турецкая дипломатия постоянно старалась сделать Хмельницкого вассалом султана, он решительно защищал свою независимость и султанским подданным не сделался” (арк. 17) і т. д., і т. п.

Актуальність публікації російськомовного варіанта статті за життя автора відпала після 1954 р., коли вийшла його фундаментальна монографія “Богдан Хмельницький”. І. Крип’якевич майже повністю вмістив текст статті у монографію, тому до можливостей надрукувати її окремо історик більше не звертався. Причому в монографію закралася навіть механічна помилка зі статті, наприклад, про те, що Павло Яненко-Хмельницький був двоюрідним братом гетьмана, хоч у попередньому тексті книжки автор писав, що той був племінником²⁴. У статтю 1949 р. ця помилка перейшла, ймовірно, внаслідок неправильного перекладу російською мовою виразу “братанич гетьмана”, який є в матеріалах 1947 р.²⁵

Таким чином, сьогодні видання цієї невідомої раніше праці одного з найяскравіших українських істориків першої половини ХХ ст. та її скороченого варіанта російською мовою має велике значення як для істориків Хмельниччини, так і для історіографів та дослідників творчості І. Крип’якевича. Можна по-різному оцінювати погляди автора на проблему османського протекторату над Україною у середині XVII ст., але не підлягає сумніву, що цей матеріал є важливою пам’яткою української історіографії.

* * *

Під час передруку статей ми намагалися зберегти всі особливості авторського правопису і мовного стилю І. Крип’якевича, піддаючи, однак, текст незначному редагуванню, зокрема, виправляючи пунктуацію. Усувалися також явні помилки у машинописному тексті. Імена і прізвища, особливо турецькі, зводилися до єдиної системи, до варіанта, що вживався автором найчастіше або спеціально ним відзначався (наприклад, у статті 1949 р. І. Крип’якевич своєю рукою виправив у машинописі ім’я султана з “Магомет” на “Могамед” – див. примітку 2* у текстологічному коментарі до статті). Так, “Ахмет” або “Ахмед”

²⁴ Порівн. “Турецкая политика Богдана Хмельницкого” (арк. 6) з монографією: Крип’якевич І. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 387, 96; 2-е вид. – Львів, 1990. – С. 151, 59.

²⁵ Див.: Крип’якевич І. Турецька політика Б. Хмельницького (Матеріали). – Арк. 29.

зводилося до “Агмед” (у І. Крип’якевича зустрічаються усі три варіанти), “Азем” → до “Азем”, “Бехтешага” → до “Бектешага”, “Каліновський” → до “Каліновський”, “Магомед” або “Мугамед” → до “Могамед”, “Герай” → до “Гірей”, “Торес” → до “Торрес” і т. д., і т. п. Уніфіковувалися також назви народів і географічні назви, які І. Крип’якевич пише по-різному, наприклад: “мутяни” змінювалося на “мунтяни”, “Торговище” → на “Терговиште” та ін. У теперішньому виданні вживається апостроф у словах “зв’язок” та ін., однак залишилися без змін особливості авторського правопису у словах на кшталт “з’обов’язався”, “вазаль”, “підчас”, “покищо” і т. д., і т. п.

Усі примітки, що їх подав І. Крип’якевич, відредаговано згідно з сучасними вимогами, більшість із них було уточнено або перевірено *de visu*; місця, редаговані у теперішньому виданні під час опрацювання наукового апарату І. Крип’якевича, та бібліографічні коментарі упорядника відзначено у квадратних дужках. Українські та російські цитати з літератури та джерел було звірено (М. Костомаров, П. Буцинський, М. Грушевський, “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России”, “Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов” та ін.); цитати, що наводяться І. Крип’якевичем у перекладах зі слов’янських та романо-германських мов (польська, німецька, італійська) звірено вибірково. Універсали та листи Б. Хмельницького, які автор цитує у статтях 1947 і 1949 рр., звірено з пізнішим виданням І. Крип’якевича та І. Бутича “Документи Богдана Хмельницького” (К., 1961), що спеціально відзначено.

У коментарях до статті 1947 р. упорядник відмовився від того, щоб піддавати критиці авторську оцінку українсько-османських взаємин. І хоча в цих коментарях не вдалося зовсім уникнути аналізу проблем, порушених І. Крип’якевичем, у дослідженнях другої половини ХХ ст., особливо у сходознавчих працях О. Пріцака, З. Абрагамовича, Ш. Лемерсьє-Квельквеже, В. Остапчука та ін., однак головний акцент у коментуванні зроблено на тому, яке місце ця стаття займає у творчості самого автора у 1920-х – 1960-х рр. Звідси часті історіографічні екскурси, що подаються в коментарях, до статей і монографій І. Крип’якевича.

Відсутність коментарів до змісту російськомовного варіанта статті 1949 р. пояснюється тим, що прокоментований україномовний текст 1947 р. подає той самий матеріал, але ширшим обсягом і глибшим змістом. Як виняток, у російськомовному варіанті відзначено коментарі про універсал Б. Хмельницького від 28 квітня 1654 р. і про проект українсько-турецького договору аркуші з аналізом яких у статті 1947 р. не збереглися (див. коментар № 26).

Перший примірник машинопису статті 1949 р. наприкінці тексту завірено автографом І. Крип’якевича. У публікації вжито три різновиди приміток: підрядкові – автора; за текстом (нумерація арабськими цифрами із зірочкою) – текстологічні коментарі упорядника, де відзначено по змозі усі правки машинописного тексту, зроблені І. Крип’якевичем; за текстом (у кутових дужках) – коментарі упорядника по змісту статті та історіографічні огляди праць І. Крип’якевича, а також основних досліджень, написаних після 1940-х рр., з приводу окремих проблем українсько-турецьких взаємин, що їх порушив автор.